

польск. *žlób*, серб.-луж. *žlob*, чэш., славац. *žlab*, славен. *žlêb*, балг., макед. *жлеб* ‘тс’. Ст.-рус. *желобъ*, *жолобъ*. ц.-слав. *жлѣбъ*. Прасл. **želbъ* < *gelbъ*.

Такім чынам, сярод першасных (нематываваных) найменняў будаўнічай сферы вылучаны адзінкі, якія уваходзяць ва ўсе прааналізаваныя тэматычныя падгрупы “Будаўнічыя матэрыялы і рэчывы”, “Будынкі, памяшканні”, “Будаўнічыя канструкцыі, іх часткі і элементы”. Першасная намінацыя на моўным узроўні ўключае невытворныя назоўнікі з агульнаславянскай ці індаеўрапейскай мовы ў прамым значэнні, якія служаць базай для другасных найменняў (вылучана 29 найменняў – 3,5 % ад усіх прааналізаваных аднаслоўных моўных адзінак).

Літаратура

1. Бенвенист, Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М.: Изда-во «Прогресс», 1974. – 448 с.
2. Булыко, А. Н. Современный русско-белорусский политехнический словарь / А.Н. Булыко (авт.-сост.). – Мн. : Харвест, 2007 – 432 с.
3. Колшанский, Г.В. Некоторые вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте / Г.В. Колшанский // Принципы и методы семантических исследований / АН СССР, Ин-т яз-ния; редкол.: В.Н. Ярцева (отв. ред.) [и др.]. – М.: Наука, 1976. – С. 5 – 30.
4. Минакова, Н.А. Особенности формирования и структура строительной терминологии русского языка : диссертация ... кандидата филологических наук : 10.02.01 / Н.А. Минакова. – Москва, 1985. – 203 с.
5. Русско-белорусский политехнический словарь: в 2 т. / И. Л. Бурак (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларуская навука, 1997 – 1998. – 2 т.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / АН БССР, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа; рэдкал.: А. А. Атраховіч (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларуская Савецкая Энцыклапедыя, 1977 – 1984. – 5 т.
7. Усачева, В.В. Славянская ихтиологическая терминология. Принципы и способы номинации. Обратный словарь / В.В. Усачева. – М.: Индрик, 2003. – 352 с.
8. Уфимцева, А. А. Лексическая номинация (первичная нейтральная) // Языковая номинация: Виды наименований: Сб. ст. / Акад. наук СССР. Ин-т языкознания; Отв. ред. Б. А. Серебренников, А.А. Уфимцева. – М.: Наука, 1977. – С. 5 – 85.
9. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы: 1 – 14 т. / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Беларус. навука, 1978 – 2017. – 14 т.

Н.М. Гардзей (Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны),
С.Г. Хвясцько (Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы)

СЦЯЖЭННЕ ЗЫЧНЫХ: ФАНЕТЫЧНАЯ ЦІ МАРФАНАЛАГІЧНАЯ З’ЯВА?

Ключавыя словы: словаўтваральны фармант, сцяжэнне, утваральная аснова, фаналагічная кандэнсацыя, фузія, фаналагічнае чаргаванне, фанема.

25 верасня 2020 года ў Беларускім дзяржаўным педагагічным універсітэце імя Максіма Танка адбылася абарона кандыдацкай дысертацыі С.Г. Хвясцько «Марфаналогія словазмянення і словаўтварэння ў бела-

рускай і рускай мовах (на матэрыяле субстантыўных словаформ і назоўнікаў з суфіксам -ств-)» [8]. Афіцыйным апанентам па дысертацыі выступіў Геннадзь Антонавіч Арцямёнак, кандыдат філалагічных навук, дацэнт, загадчык кафедры беларускага мовазнаўства Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П.М. Машэрава. Водзыў Г.А. Арцямёнка на дысертацыю С.Г. Хвясько быў прадказальна змястоўным і станоўчым, аднак некаторыя нефармальныя заўвагі, што прысутнічалі ў ім, зрабілі сам працэс абароны дысертацыі дастаткова напружаным і цікавым. Каментарый да адной з такіх заўваг і ёсць мэтай гэтага артыкула.

У дысертацыі С.Г. Хвясько зроблена экспліцытнае супастаўляльнае прадстаўленне марфалагічных сродкаў дэрывацыі адсубстантыўных назоўнікаў з суфіксам -ств- у беларускай і рускай мовах. Сярод гэтых сродкаў С.Г. Хвясько апісвае і сцяжэнне зычных фанем у выпадках тыпу белар. брат → бра́цтва // руск. брат → бра́ц/тво (арфагр. братство). У даследаванні, у прыватнасці, сцвярджаецца, што: 1) сцяжэннем фанем маркіруецца адсубстантыўнае словаўтварэнне ≈37% назоўнікаў з суфіксам -ств- у беларускай мове і ≈17% назоўнікаў з суфіксам -ств- у рускай мове; 2) гэта з’ява назіраецца ў такіх вытворных асновах, у склад якіх уваходзяць утваральныя асновы, што заканчваюцца на фанемы д, т, ч, ц, к у беларускай мове і д, д’, т, т’ у рускай мове, напрыклад: белар. бяд(а́) → бе́ц/тва (арфагр. бедства), шляхт(а) → шляхе́цтва, рвач → рва́цтва, выдавец → выдаве́цтва, дзівак → дзівáцтва // руск. букваéd → букваéц/тво (арфагр. букваéдство), ренегáт → ренегáц/тво (арфагр. ренегáтство), господ’(и́н) → госпóц/тво (арфагр. госпóдство), дёт’(и) → де́ц/тво (арфагр. дётство) [8, с. 14]; 3) сутнасць з’явы сцяжэння фанем пры ўтварэнні назоўнікаў дадзенага словаўтваральнага тыпу заключаецца ў тым, што ў складзе вытворнай асновы суседнія фанемы, розныя паводле спосабу ўтварэння, аб’ядноўваюцца ў адну фанему з дзвюма фазамі артыкуляцыі, а іменна ў змычна-шчылінную фанему ц, напрыклад: белар. брат + -ств- → брацтва; 4) сцяжэнне фанем, або фаналагічная кандэнсацыя, на стыку ўтваральнай асновы і суфікса -ств- адбываецца пад уплывам фаналагічнага фактару і з’яўляецца адным з марфалагічных механізмаў кампрэсіі, або спрашчэння кансанантных груп; 5) вынікам фаналагічнай кандэнсацыі на стыку ўтваральнай асновы і словаўтваральнага суфікса -ств- заўсёды аказваецца фузія – такое спалучэнне марфем, пры якім наступная марфема, а іменна суфікс -ств-, часткова паглынаецца папярэдняй марфемай і лінейная сегментацыя словаформы становіцца немагчымай.

Менавіта гэты фрагмент дысертацыйнага даследавання С.Г. Хвясько выклікаў наступную заўвагу Г.А. Арцямёнка: «Недастаткова абгрунтаваным, па нашым меркаванні, з’яўляецца вылучэнне ў якасці асобнага марфалагічнага сродку пры словаўтварэнні “сцяжэння фанем”. Тэрмін “сцяжэнне (кантракцыя) гукаў” больш характэрны для класічнай фанетыкі і вядзе да блытаніны з’яў розных узроўняў. Да таго ж, нягледзячы на вы-

разна сінтагматычную абумоўленасць, “сцяжэнне фанем” чамусьці лічыцца аўтарам нелінейным пераўтварэннем асновы. У сувязі са сказаным няяснай паўстае трактоўка дысертантам паняцця фанемы наогул». Такім чынам, у працэсе абароны дысртацыі выявілася, што пытанне аб статусе такой моўнай з’явы, як сцяжэнне зычных, што назіраецца пры ўтварэнні назоўнікаў ад назоўнікаў з дапамогай суфікса -ств-, аказваецца актуальным і для беларускага, і для рускага мовазнаўства. У сувязі з гэтым мы прапануем лінгвістычнай грамадскасці наш каментарый да зробленай заўвагі.

Перш за ўсё адзначым, што ў беларускім і рускім мовазнаўстве само паняцце сцяжэнне па-рознаму асэнсоўваецца. У рускім мовазнаўстве пад сцяжэннем, або кантракцыяй, звычайна падразумяваецца зліццё двух суседніх галосных гукаў у адзін галосны гук або дыфтонг [5]. Напрыклад, лічыцца, што ў рускай мове ў выніку сцяжэння ўтварыліся дзеяслоўныя формы прыду > при-иду, приму > при-иму. Пры гэтым адзначаецца, што сцяжэнне галосных адбываецца або ў беглым маўленні, або ў выніку дзеяння моўных законаў, і значыць, мае фанетычную прыроду, але можа насіць і марфаналагічны характар, інакш кажучы, можа стаць часткай марфалогіі. Так, зліццё галосных у падоўжаны галосны гук, якое распаўсюджана ў паўночнарускіх гаворках, закранае толькі пэўныя фрагменты марфалагічнай сістэмы гэтых гаворак, напрыклад, асабовыя формы дзеяслова: работа:т ‘работает’, требу:т ‘требуют’ (паводле дадзеных з інтэрнэт-крыніц). У беларускім мовазнаўстве пад сцяжэннем падразумяваецца, як правіла, такая фанетычная з’ява, у выніку якой адбываецца зліццё суседніх зычных гукаў у адзін зычны гук, напрыклад, тавáрыш + -ск- → тавары́скі, або го́рад + -ск- → гара[ц]кі (арфагр. гарадскі), або брат + -ств- → бра́цтва (часам такое сцяжэнне зычных гукаў беларускія моваведы таксама называюць кантракцыяй).

Пры гэтым у вучэбных дапаможніках па фанетыцы [1] беларускай мовы даволі часта ігнаруецца той факт, што сцяжэнне зычных адбываецца, як правіла, на стыку марфем, гэта значыць, у пэўнай марфаналагічнай пазіцыі. Прычым адны і тыя самыя гукі, напрыклад, [т] і [с], “сцягваюцца” ў гук [ц] на стыку кораня і суфікса і не “сцягваюцца” ў гэты самы гук на стыку кораня і прыстаўкі, параўн.: бédства [цтв], але падстаўка [тст] [4, с. 197, 495]. Ужо само гэта назіранне павінна было ў рэшце рэшт прывесці да меркавання, што справа тут не проста ў правілах гукавой спалучальнасці беларускага (або рускага) маўлення: калі абгрунтаванне нейкай фанетычнай з’явы прыходзіцца праводзіць з апорай на больш высокі моўны ўзровень, то значыць, і сама з’ява ўжо не можа разглядацца як чыста фанетычная. Не выпадкова А.І. Падлужны, апісваючы фанетычныя з’явы ў моўнай плыні, падкрэсліў, што сцяжэнне зычных адбываецца выключна пры словаўтварэнні (гэта значыць, не з’яўляецца цалкам аўтаматычным, або фанетычным). Ён жа прадставіў і сутнасць сцяжэння, абмежаваўшы яго матэрыяльнае выражэнне канкрэтнымі фанетычнымі адзінкамі: «Зычныя [д], [т], [ч], [к] і наступны суфіксальны [с] пераўтвараюцца ў [ц]: па + люд

+ ску – па-людску [пал’ўцку], агент + ств + а – агенцтва, ткач + ск + і – ткацкі, казак + ск + і – казацкі» [7, с. 96].

У манаграфіі С.М. Талстой «Морфонология в структуре славянских языков» сцяжэнне зычных цалкам прадстаўлена ў аспекце граматыкі (дакладней, словаўтварэння). Аналізуючы такія факты ў польскай мове, як *wariat – wariactwo, inwalida – inwalidztwo*, даследчыца вызначыла сцяжэнне (кандэнсацыю) кансанантных паслядоўнасцей на стыку ўтваральнай асновы і суфікса як выключна марфаналагічную з’яву [6, с. 145]. Тэарэтычнай перадумовай такога рашэння стала канцэпцыя Ленінградскай фаналагічнай школы, прынятая ў даследаванні С.М. Талстой. Як вядома, альтэрнантамі марфаналагічнага чаргавання павінны з’яўляцца фанемы – сегменты адзінкі мовы, а не гукі – сегментныя адзінкі маўлення. Згодна з канцэпцыяй ЛФШ атаясамліванне мінімальнага сегментнага адзнака вуснага маўлення ў фанему адбываецца паводле артыкуляцыйна-акустычнага (фізічнага, а не функцыянальнага, як у МФШ) крытэрыю. Інакш кажучы, фанема паводле ЛФШ яўляе сабой клас фанетычна падобных гукаў [3, с. 553], пры гэтым сігніфікатывная функцыя фанем, або функцыя адрознення марфем, напрыклад, руск. во/т/ (форма Р. мн. ад вóды) і во/т/ (часціца), ігнаруецца. Такім чынам, апора на канцэпцыю ЛФШ дала С.М. Талстой магчымасць убачыць у сегменце ц вытворнай асновы тыпу *wariactwo* (аналагічна ў беларускай мове брацтва) не пазіцыйны варыянт фанем /т/ і /с/, а асобную фанему /ц/, у выніку чаго ўзнікла магчымасць кваліфікаваць сцяжэнне зычных на стыку ўтваральнай асновы і суфікса -ств- як фаналагічнае чаргаванне, што адбываецца ў пэўнай марфаналагічнай пазіцыі, напрыклад, /т/ (змычная зычная фанема) + /с/ (шчылінная зычная фанема) → /ц/ (змычна-шчылінная зычная фанема). Паколькі сцяжэнне зычных можна прадставіць як чаргаванне фанем, натуральна, што яно адносіцца да нелінейных марфаналагічных сродкаў словаўтварэння.

Прызнанне тэрміна «сцяжэнне зычных» і адпаведнага дэнатата як менавіта марфаналагічнай з’явы ўжо адбылося і ў рускім мовазнаўстве [2]. Так, у манаграфіі В.У. Кукушкінай, прафесара Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта, сцвярджаецца, што ва ўтварэннях тыпу руск. братство адбываецца «злучэнне дзвюх зычных фанем у адну (выдзелена намі. – Н.Г., С.Х.) на марфемным шве» [2, с. 260], у выніку чаго ўзнікае шчылнае далучэнне словаўтваральнага фарманта да ўтваральнай асновы (або поўная фузія), а ўтваральная аснова пачынае выступаць у так званым «фузійным варыянце» (тэрмін В.У. Кукушкінай). Пры гэтым марфемная мяжа паміж утваральнай асновай і фармантам, зразумела, знікае, але «руская арфаграфія паслядоўна захоўвае марфемнае шво, не дазваляючы адлюстраванне злітнай артыкуляцыі» [2, с. 260].

Такім чынам, сцяжэнне зычных на стыку ўтваральнай асновы і словаўтваральнага фарманта -ств- разглядаецца ў сучаснай славістыцы як марфаналагічная з’ява. Аргументамі на карысць такога погляду

з'яўляюцца наступныя палажэнні: а) сцяжэнне зычных адбываецца ў пэўнай марфаналагічнай пазіцыі і не з'яўляецца цалкам аўтаматычным; б) лінгвістычнае прадстаўленне сцяжэння зычных патрабуе прыцягнення тэрміналогіі не толькі з галіны фаналогіі, але і з галіны словаўтварэння.

На заканчэнне адзначым: пагружэнне ў праблему, якое ініцыяваў афіцыйны апанент у час абароны кандыдацкай дысертацыі С.Г. Хвясцько, сведчыць аб тым, што некаторыя паняцці беларускага мовазнаўства ўжо неабходна удакладніць або пераасэнсаваць, а таксама аб тым, што навучанне і выхаванне маладых даследчыкаў патрабуе ўдумлівага чытання іх навуковых тэкстаў і падштурхоўвання да навуковай дыскусіі, што і рабіў шаноўны Генадзь Антонавіч Арцямёнак і пра што мы ўспамінаем з глыбокай удзячнасцю.

Літаратура

1. Гачко, А. К. Беларуская мова: Фанетыка. Фаналогія: метадычныя рэкамендацыі / А. К. Гачко, С. В. Асабіна; Установа адукацыі «Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы». – Гродна: ГрДУ. – 2014. – 62 с.
2. Кукушкіна, О. В. Морфонология современного русского литературного языка: учебник / О. В. Кукушкіна. — М.: Изд-во Московского ун-та, 2016. – 337 с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь / Научно-редакционный совет издательства «Советская энциклопедия», Ин-т языкознания АН СССР; редкол.: Н.Д. Арутюнова [и др.]; гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: «Советская энциклопедия», 1990. – 685 с.
4. Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне / Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа АН БССР; пад рэд. М. В. Бірылы. – Мінск: БелСЭ, 1987. – 903 с.
5. Стяжение // Megabook. Универсальная энциклопедия Кирилла и Мефодия [Электронный ресурс]. – 2008–2022. – Режим доступа: <https://megabook.ru>. – Дата доступа: 11.01.2022.
6. Толстая, С. М. Морфонология в структуре славянских языков / С. М. Толстая. – М.: Издательство «Индрик», 1998. – 320 с.
7. Фанетыка беларускай літаратурнай мовы / І. Р. Булыка, Л. Ц. Выгонная, Г. В. Лосік, А. І. Падлужны; Рэд. А. І. Падлужны. – Мн.: Навука і тэхніка, 1989. – 335 с.
8. Хвясцько, С. Г. Марфаналогія словазмянення і словаўтварэння ў беларускай і рускай мовах (на матэрыяле субстантыўных словаформ і назоўнікаў з суфіксам -ств-): аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.20 / С. Г. Хвясцько; Беларус. дзярж. пед. ун-т імя М. Танка. – Мінск, 2020. – 28 с.

В.М. Генкин (Витебский государственный университет имени П.М. Машерова)

ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ КАТОЙКОНИМИИ ВИТЕБЩИНЫ

Ключевые слова: катойконим, катойконимическая номинация, гендерный аспект, оттопонимные дериваты.

Катойконимы, будучи одной из форм именования лиц, предполагают, что в системе номинации должно быть отражено родовое противополо-